

1. Problémy s pojmoslovím

Při zkoumání fenoménu nedemokratických režimů je velkým problémem terminologická nejednotnost. V jazyce se vyskytuje celá řada příslušných pojmů, přičemž povšechnost jejich používání vytváří jeden velký terminologický chaos. Hlavním důsledkem tohoto stavu pak je nepochopení smyslu užívaných výrazů, protože inflace pojmů vede k vymazávání jejich skutečného obsahu.

Se slovy vyjadřujícími nějakou formu nedemokratického vládnutí se v běžném hovorovém jazyce, v médiích, v politice, v beletristických, populárně naučných a odborných publikacích setkáváme prakticky každodenně. Zatímco volnost v užívání těchto pojmů v běžné komunikaci je naprosto pochopitelná, v ostatních případech rozhodně není na místě. To se týká zejména médií, světa politiky a odborných publikací. Důvody jsou nasnadě. Média vytvářejí špatným užíváním různých pojmů virtuální realitu. Informace jsou pak zkreslené, deformované a vedou k vadným interpretacím a nepochopení konkrétních událostí, ať již současných či historických.

Jinak je to v případě politiků. Je dobře známo, že jakékoliv nedemokratické formy vlády jsou v současnosti z různých příčin v očích veřejného mínění naprosto odsouzené. Tato situace vede k tomu, že veškeré výrazy označující antidemokratismus jsou oblíbenou součástí slovníků politických aktérů. Tyto „politické nadávky“ se používají jednak v každodenním politickém soupeření, jednak jako součást politické propagandy. Neblahým důsledkem je radikalizace politiky a společnosti a posilování negativních emocí vůči politikům a politickým institucím. V obou případech dosáhli skutečné-

ho mistrovství komunisté, sami hlavní ideologičtí a političtí nepřátelé demokracie.¹

Každodenně používané pojmy spjaté s antidemokratiem lze rozdělit do několika skupin. Zaprvé jde o obecné pojmy označující typ nedemokratické formy vlády. Běžně slycháváme takové výrazy jako absolutismus, autarchie, autokracie, autoritarismus, despotie, diktatura, hegemonismus, oligarchie, plutokracie, teokracie, totalitarismus, tyranie a podobně. Zadruhé se setkáváme s pojmy odvozenými od konkrétní skutečnosti, jež jsou většinou spjaty se jménem nějakého teoretika nebo častěji nedemokratického politického vůdce či hnutí. Jako příklad lze uvést výrazy bolševismus, caudillismus, frankismus, hitlerismus, jakobinismus, leninismus, peronismus, salazarismus, stalinismus a podobně.² Za třetí patří mezi vysoce frekventované výrazy slova odvozená od nějaké ideologie spojované s antidemokratiem. Notoricky známými příklady jsou fašismus, komunismus nebo nacionální socialismus (nacismus). Za čtvrté používáme výrazy spjaté s politickou charakteristikou některého z politických aktérů, například politika nebo politické strany a podobně. Mezi nejznámější patří například extremismus, fundamentalismus nebo radikalismus.

Zaměřme nyní svou pozornost na první a čtvrtou skupinu (druhá a třetí budou analyzovány v šesté kapitole). Problém spočívá v tom, že se v důsledku příliš častého používání těchto slov domníváme, že jde o jednu a tu samou věc, která má prostě více pojmenování. V některých případech také vůbec nevíme, co tato slova znamenají, ale zařazujeme je do našeho slovníku kvůli jejich citovému zabarvení a konečnému vyznění.

1.1 Problém s pojmy jako politickými charakteristikami

Úplně nejčastěji se setkáme s výrazy uvedenými ve čtvrté skupině. To, že je někdo extremist, radikál nebo fundamentalista, slyšíme neustále.³ Ve všeobecném povědomí jde o pojmy negativní a „protidemokratické“. To je však zjednodušující pohled, který dostatečně nevystihuje podstatu věci. Tak například výrazy extremistický, extrémní nebo extremist. Nazveme-li někoho extremistou nebo nějaký názor či politický program označíme jako extrémní či extremistický, automaticky je tím vyloučen z dobré společnosti a odsunut do politického suterénu. Extremista rovná se antidemokrat.

Slovo extremistický pochází z latinského *extremum* (nejzazší část, konec) a *extremus* (nejzazší, nejvzdálenější, poslední).⁴ Velmi obecně řečeno je extremismus v politické teorii souborem názorů, idejí, požadavků nebo chování, které jsou „krajní“ vůči aktuálnímu rozložení sil nebo převládajícímu názoru. Vyznává-li někdo v nějaké otázce extrémní (extremistický) – tedy krajní – politické postoje, může to samozřejmě znamenat, že je proti demokratickému politickému systému. Není to však jediné možné vysvětlení.⁵ Nadužívání pojmu extremist je nebezpečné, protože eliminuje diskusi. Je-li někdo extremist, a tedy antidemokrat, není o čem diskutovat, protože oba postoje jsou situovány v jiných rovinách a míjejí se. Vyjádří-li se politik v tom smyslu, že každý, kdo nesouhlasí s jeho politickým postojem či výtvozem, je extremist, automaticky politicky likviduje své politické protivníky bez ohledu na kvalitu jejich argumentů.

V současné evropské politice jsou extrémní/extremistické politické strany umístěny na koncích – extrémech – škály levice/pravice a velmi často jde zároveň o protidemokratické strany. Nemusí tomu ale tak být vždy, záleží na rozložení politických sil a jejich umístění na zmíněné ose. Abychom se vyhnuli nedorozuměním a nezaměňovali krajnost s antide-

mokratismem, neměli bychom zejména v odborných společenskovědních textech, ale i jinde, pojmy extremisty a extremismus vzhledem k jejich libovolné aplikovatelnosti v praxi, a tedy vnitřní vyprázdněnosti, příliš volně používat.

Situace se částečně vyjasní, budeme-li přísně rozlišovat mezi extremismem a extrémností. Zatímco extremismus je pojmem precizněji vymezitelným a v politické vědě je většinou spojován s protidemokratičností, byť je tato otázka do jisté míry kontroverzní a v současnosti neexistuje teorie extremismu, která by se etablovala a byla všeobecně akceptována,⁶ pod pojmem extrémnost si lze představit leccos. Jakýkoliv politický postoj odlišný od většinového může být extrémní. Záležitost, která je pro jednoho politika či politické uskupení „normální“, může být pro jiného politika či uskupení naprosto extrémní a naopak. Extrémní strana je na okraji škály, je tedy ideologicky vzdálená ostatním stranám, ale není nutně „antisystémová“ ve smyslu ideologické odcizenosti od demokratického politického systému, tj. vejde se do ní mnoho politických doktrín, konkrétních postojů či témat (protestů) a podobně.⁷ S demokracií či nedemokracií to nemusí mít nic společného.

Podobně negativně jako extremismus či extrémnost je vnímán radikalismus. Je-li někdo radikální, je údajně zároveň zcela určitě extremistický, pravděpodobně protidemokratický, v každém případě podezřelý. Pomineme-li filozofické a historické konotace tohoto pojmu,⁸ můžeme stručně říci, že v politice je radikální ten, kdo zaujímá krajní pozici ve vztahu k ostatním stranám, chce se od nich co nejvíce odlišit, a to ať již ve volbách či na půdě parlamentu.⁹ V podstatě je to stejné, jako v případě extrémnosti: radikálnost politického aktéra je podmíněna specifičností prostředí, ve kterém se pohybuje. Stejnou politickou stranu můžeme jednou označit jako radikální, v jiném prostředí jako umírněnou. Záleží na charakteristice stranického systému a umístění strany v něm. Spojitost mezi radikalismem a protidemokratičností je tedy rovněž velmi vágní.

Dalším výrazem, který můžeme často slyšet, je fundamentalismus, a to opět v negativním významu: například vyjádření, že postoj některého z politiků je fundamentalistický. Tento pojem se však nachází už úplně mimo kontext, protože je v současnosti vztahován výhradně k náboženství a s politikou nemá nic společného. Jeho používání v politických souvislostech v rámci demokratické země je proto zcela nemístné.

Ve všech případech platí, že bychom měli zmíněné pojmy ve smyslu politických charakteristik používat uvážlivě a pouze tehdy, má-li to smysl s ohledem na jejich obsah a význam a nastalé okolnosti. Jinak se náš politický slovník znehodnocuje a my nebudeme schopni politiku vnímat v jejich reálných kategoriích.

1.2 Problém s pojmy označujícími formu vlády

Ve výše uvedeném výčtu jsme se zmínili o nejčastěji používaných výrazech označujících typ nedemokratické formy vlády, jimiž jsou absolutismus, autarchie, autokracie, autoritarismus, despocie, diktatura, hegemonie, oligarchie, plutokracie, teokracie, totalitarismus, tyranie a podobně. Pojmů je zjevně velmi mnoho a jejich systematizace není snadná. Jak je používat a jak je odlišovat?

Kritéria pro jejich rozlišování jsou dvě – historické a obsahové – a vzájemně se kříží. Historické kritérium znamená, že některé pojmy jsou použitelné výhradně v souvislosti s konkrétní historickou událostí (epochou) a nelze je exkluzivně přenášet do současnosti. Obsahové kritérium souvisí se skutečností, že některé pojmy jsou nadčasové a nelze je vztáhnout ke konkrétní historické události (epoše). Křížení kritérií se vztahuje k pochopitelnému jevu, kdy se uvnitř každé kategorie mezi jednotlivými typy vyskytují rovněž významové odlišnosti.

Než přistoupíme k vysvětlení zmíněných pojmů, musíme vyloučit pojmy chybné, které jsou sice v souvislosti s nedemokratickou formou vlády hovorově používány, ve skutečnosti s ní však nesouvisí. Jedná se především o hegemonismus.

Hegemonismus má totiž spojitost s mezinárodní politikou, a nikoliv s typem nedemokratické vlády. Hegemonismus znamená dominanci nad skupinou lidí, jiným národem nebo skupinou národů, která je zdůvodňována kulturní nebo civilizační nadřazeností dominujícího subjektu (národ, stát) nebo myšlenkovou protiakce, s cílem odvrátit reálné nebo domnělé nebezpečí ze strany soupeře.¹⁰

Do kategorie definované obsahovým kritériem lze s jistými výhradami zařadit pět strukturálních nadčasových pojmů: autokracii, diktaturu, oligarchii, plutokracii a teokracii.

Obecné a strukturální pojmy autokracie a diktatura, tj. takové, které příliš nesouvisí s konkrétní historickou skutečností, se snažil terminologicky precizně vymezit Giovanni Sartori. Podle tohoto autora neexistuje uspokojivá teorie diktatury. Obecně řečeno je to v moderním významu neústavní vláda, která spočívá ve zfalšování existující ústavy nebo vytvoření ústavy nové, jež dovoluje vládcům dělat, co se jim zachce. Ne vždy ale měl pojem diktatura negativní vyznění. Slovo diktatura pochází z latinského výrazu *dicto*, což znamená opětně říkat, předříkávat, diktovat.¹¹ Starořímský výraz *dictator* znamenal úřad, jehož kompetence se omezovaly na vojenské záležitosti. Teprve po Juliovi Caesarovi začalo toto označení vyvolávat ambivalentní pocity, ale stále ještě nemělo čistě negativní vyznění a bylo spojováno s antickým Římem. Poprvé se od tohoto pojetí odpoutal Louis Auguste Blanqui, který hovořil o diktatuře revolucionářů v zájmu lidu; považoval tedy diktaturu za způsob vykonávání politické moci. Někteří autoři považují L. Blanquiho za inspirátora Karla Marxe a Vladimíra Iljiče Lenina a jednoho z hlavních teoretických předchůdců totalitarismu.¹² Nicméně ještě v 19. století hrál tento pojem v povědomí lidí pozitivní roli, například sjed-

notitel Itálie, Giuseppe Garibaldi, se v roce 1860 prohlásil diktátorem. Diktatura také nebyla vždy považována za typ státního uspořádání svého druhu (takto začala být chápána až po nástupu fašismu v Evropě). Tento pojem je pak dnes nejčastěji používán jako obecný zastřešující výraz pro celou řadu konkrétnějších konceptů.¹³

Zatímco pojem diktatura stále ještě balancuje na hranici teorie a praxe (strukturálnosti a historicismu), výraz autokracie je čistě teoretickým strukturálním pojmem, který nemá s historickými konotacemi nic společného. G. Sartori chápe autokracii jako opak demokracie. Tato dichotomie demokracie vs. autokracie je plně symetrická, demokracii tedy vidí jako ne-autokracii a autokracii jako ne-demokracii. Autokracie směřuje podle Sartoriho přímo k ústavním principům (v Montesquieuově smyslu), tj. k metodě vytváření vládnoucích skupin s ohledem na legitimační základ politické moci. Autokracii nelze vzhledem k obecnosti a abstraktnosti tohoto pojmu přesně definovat. Nejčastěji je autokracie chápána jako mechanismus politické moci založený na mocenské dominanci jednoho člověka nebo jasně vymezené skupiny osob, ve kterém je legitimita ostatních státních orgánů závislá na jeho/její vůli.¹⁴

Teokracie je formou vlády, ve které je státní moc vnímána jako reprezentace Boží moci, tedy moci, která je odvozena od Boha. Zástupci Boha na zemi – duchovenstvo – proto mají být jejími vykonavateli. Oproti všeobecnému přesvědčení ale teokracie nemusí v praxi vždy znamenat bezprostřední vládu kněží (potom by byl přesnější název „čistá teokracie“ nebo hierokracie). Je ovšem skutečností, že jsme v dějinách často měli co dělat s podřízením státu církvi, která vykonávala světskou moc. S teokracií se v různých podobách setkáváme od starověku (např. Egypt) do současnosti (např. Vatikán, Írán, donedávna Afghánistán).¹⁵

U následujících dvou pojmů vyvstává otázka, zda jde o pojmy historické či strukturální, hranice každopádně není zřetel-

ná. Jsou jimi oligarchie a plutokracie. Oba pojmy znamenají formu vlády, v nichž je státní moc v rukou nevelké skupiny osob, které se rekrutují z prostředí aristokracie nebo bohaté společenské vrstvy – magnátů). Rozdíl mezi oligarchií a plutokracií spočívá v tom, že plutokracie je chápána jako forma oligarchie, v níž je hlavním definičním znakem vládnoucí skupiny bohatství jejích členů a nikoli urozený původ.¹⁶ Tato skupina je stabilní a uzavřená, a proto nepodléhá kontrole ze strany společnosti. Její postavení je chráněno finančními nebo kulturními bariérami. S oligarchií a plutokracií se můžeme setkat v různých historických etapách od antiky až po současnost.¹⁷

Zbývají pojmy čistě historické: absolutismus, autarchie, despotie a tyranie.

Absolutismus je spojován především s tzv. absolutními monarchiemi 16. až 18. století (Anglie, Francie, Prusko, Rusko). Z historie známe dále tzv. osvícenský absolutismus, spjatý zejména se jmény Josefa II. (Rakousko), Fridricha II. (Prusko) nebo Kateřiny II. (Rusko). V teorii má absolutismus od dob Niccoly Machiavelliho a Jeana Bodina dvojitý význam: 1. moc, která nemá v důsledku koncentrace a rozsahu konkurenci v podobě odpovídajících společenských struktur; 2. moc, která je neomezená a nepodřízená právu, tedy stát *legibus solutus*, ve kterém vládce není omezován ústavními bariérami a brzdami nebo se od nich reálně osvobodil.¹⁸

Autarchie je obdobou absolutismu (ale je něčím jiným, než autarkie) a oba pojmy jsou někdy považovány za synonyma. Nejvyšší moc spočívá v rukou jedné osoby, která není omezována či kontrolována žádnými státními nebo politickými institucemi či instituty. Vládce je zdrojem práva a stojí nad právem. Za zosobnění autarchického panovníka je považován francouzský „Kráľ Slunce“ Ludvík XIV., kterému je připisován příznačný výrok *L'état, c'est moi* (Stát jsem já).¹⁹

Slovo despotie je používáno převážně pro pojmenování starodávných východních monarchií (egyptské, sumerské,

babylónské, perské a jiné). Jde o krajně absolutistickou formu vlády spočívající v neomezené a nekontrolované moci dědičného monarchy, jenž je zdrojem práva a který vládne pomocí aparátu složeného hlavně z kněží a vojenských velitelů. Antičtí Řekové a Římané považovali despocii za výjimečně odpornou a degenerovanou formu státního zřízení.²⁰

Tyranie se rovněž týká antiky a vyskytovala se v Řecku v 7. a 6. století před Kristem. Je to neomezená vláda zbavená jakékoliv racionálně legitimní legitimacy. Tyran využíval napětí vzniklé mezi aristokracií a masami, aby se pomocí populistické rétoriky dostal do čela nespokojenců a převzal jejich jménem politickou moc, kterou však později využíval ve svůj prospěch.²¹

Do skupiny historicky definovaných pojmů patří také autoritarismus a totalitarismus. Jsou zmíněny zvláště, a to z důvodu jejich časové odlišnosti. Zatímco čtyři prvně jmenované a stručně nastíněné pojmy patří do historie, autoritarismus a totalitarismus jsou veskrze moderními fenomény a vztahují se ke 20. století a současnosti. Jsou hlavním tématem naší práce, a proto je podrobně rozebereme v dalších kapitolách.²²

Na závěr této kapitoly opět nezbyvá než zopakovat, že každodenní používání zmíněných pojmů bez ohledu na jejich smysl a význam je nesprávné a zapříchňuje nepochopení příslušné otázky. Nemůžeme říci, že nějaký současný stát je despotický, tyranský, absolutistický či autarchický. Taková charakteristika je neadekvátní, protože neodpovídá současným politologickým teoriím a praktickým mocenským mechanismům. Podobně nesprávné by bylo hovořit například o Ludvíku XIV. jako o totalitním vládcí. Tato skutečnost bude ještě zřejmější po podrobnější analýze autoritarismu a totalitarismu v následujících kapitolách.